

Herman Pleij

Moet nog steeds kunnen

Op zoek naar een Nederlandse identiteit

Geheel herziene en uitgebreide bewerking van
Moet kunnen

2016 Prometheus Amsterdam

Woord vooraf

Het thema van het verlangen om een specifiek Nederlandse identiteit te onderscheiden houdt me al meer dan een kwart-eeuw bezig. Hoewel mijn vak in engere zin de Historische Nederlandse Letterkunde is – in het bijzonder die van de late Middeleeuwen –, trek ik graag de lijnen door naar nu. Dat komt vooral doordat mij vanaf mijn proefschrift over de functie van laatmiddeleeuwse carnavalsteksten (*Het Gilde van de Blauwe Schuit*) bleef opvallen hoezeer literatuur destijds werd ingezet bij het ontwerpen van een nieuwe moraal. Die moest in de Lage Landen vooral de winstzucht binnen het dominante koopmansmilieu rechtvaardigen en stimuleren. Daarbij kwamen de kernen van een ware burgermoraal naar voren: hard werken, zuinigheid, soberheid, zelfredzaamheid en niet in de laatste plaats onafhankelijkheid.

Het intrigeerde me dat deze favoriete zelfbeelden nog steeds te herkennen zijn in wat nu meestal ‘calvinistisch’ wordt genoemd. Die kwalificatie van Nederlanders wordt overigens meer in negatieve dan in positieve zin gebruikt. ‘Calvinisme’ suggereert een ontstaansgrond in het protestantse noorden van de Gouden Eeuw, maar die gewraakte dan wel aanbevolen gedragsvormen zijn al veel eerder in een Vlaams-Brabantse stadscultuur ontwikkeld.

Na de scheiding tussen noord en zuid aan het eind van de zestiende eeuw in het kader van de Opstand herstelden zich

in de zuidelijke gewesten weer de hiërarchieën van kerk en staat. Daarmee kwam ook een einde aan de overmacht van burger- en koopmansstand. Duizenden kooplieden, meestal overgegaan tot het gereformeerde geloof vanwege het gunstigere klimaat voor onafhankelijke ondernemingszin, vluchtten naar het noorden. In hun bagage namen ze die al eeuwenlang beproefde mentaliteiten mee, waarmee ze in de Hollandse en Zeeuwse steden de aanzet gaven tot een ongekende welvaart. Nederland is, kortom, aan de haal gegaan met Vlaamse deugden en zelfbeelden. En in het huidige België herkent men dit spirituele erfgoed uit het eigen verleden allang niet meer.

Collectieve mentaliteiten behoren tot het domein van de *longue durée*, de lange lijnen in de geschiedenis. Hoe verliep de ontwikkeling van het mentale erfgoed? Verwezen ogenschijnlijk identieke begrippen in de loop der tijden niet naar sterk veranderende achtergronden? En stond de laatmiddeleeuwse burger voor avonturenzucht, vernieuwingszin en een ongebreidelde vrijheidsdrang, in de eeuwen daarna veranderde hij in een gezeten en steeds conservatievere stadsbewoner, gemarkeerd in onze tijd door het begrip ‘burgerlijk’.

Bovendien wordt de aandacht voor continuïteit verstoord doordat er in de moderne tijd een groeiende behoefte bestaat om vast te stellen dat de wereld door een bepaalde gebeurtenis blijvend veranderd is: de oliecrisis van 1971, de moord op Pim Fortuyn en Theo van Gogh, de invoering van de euro en wat al niet. Ineens zouden Nederlanders niet meer tolerant zijn, over een uitermate gewelddadig karakter beschikken, niet meer internationaal gericht zijn en blaken van nationalisme. Vervolgens worden deze ontmaskerde mentaliteiten terug geprojecteerd op het eigen verleden: ei-

genlijk zijn we altijd al zo geweest. Toch blijken de traditionele (zelf)beelden en omgangspraktijken veel taaier dan de kortstondige effecten van zulke schokkende gebeurtenissen. Maar niets blijft hetzelfde – alles verandert, al gaat dat dan met mentaliteiten nooit zo snel.

Dit boek is in 2010 begonnen als een (lang) essay ter begeleiding van wat toen nog de ‘Week van de Geschiedenis’ heette. Het was bescheiden uitgevoerd, beleefde enige drukken maar is nu niet meer in de handel. Het thema luidde ‘Nederland en het water’, ingegeven door de onweersaanbare these van Johan Huizinga uit de jaren dertig van de vorige eeuw: ongeveer alles van Nederland en zijn bewoners kon verklaard worden uit de strijd tegen en het profiteren van water. Mijn opdracht bestond uit het toelichten en toetsen van deze stelling in het licht van het moderne onderzoek.

Huizinga’s visie is tot in onze dagen voortdurend weerlegd, wat op zichzelf al aangeeft dat zijn stelling kennelijk nog steeds niet genegeerd kan worden. Toch is veel van zijn argumentatie inmiddels flink gaan haperen en zelfs onbruikbaar geworden. Niettemin blijft het moeilijk om te ontkennen dat water een aanzienlijke rol heeft gespeeld bij de vorming van collectieve mentaliteiten binnen de Nederlandse gemeenschap – begrippen als volksaard of volkskarakter zijn inmiddels echter onhanteerbaar gebleken.

In 2010 waaierde mijn belangstelling al uit naar de bredere oorsprongen van al die nationale (zelf)beelden en mentaliteiten, hun gevarieerde voedingsbodem en vooral ook de effecten daarvan bij de cultivering van een tijdloos Nederlanderschap. Daarom werd de titel ‘Moet kunnen’ destijds voorzien van de ondertitel *Een kleine mentaliteitsgeschiedenis van de Nederlander*. Ruimte en tijd ontbraken echter om sub-

stantieel recht te doen aan die bredere opzet, waardoor het opgetrokken bouwwerkje min of meer in de grondverf bleef steken.

Het huidige boek heeft het essayistische karakter van de oorspronkelijke opzet behouden, maar het thema is verbreed en de inhoud verdubbeld. Daarom luidt de ondertitel nu *Op zoek naar een Nederlandse identiteit*, terwijl de hoofdtitel *Moet kunnen* is gehandhaafd, alleen zonder de relativiserende aanhalingstekens. Een ‘moet kunnen’ klinkt immers zonder voorbehoud steeds krachtiger door als motto van de vaderlandse ondernemingszin. Ten slotte zijn de literatuurverwijzingen per hoofdstuk en paragraaf wat gedetailleerder gemaakt en is er ook een register van namen en zaken toegevoegd. Bovenal zijn er nu de nodige illustraties opgenomen, die moesten ontbreken in het essay; Nederland is en blijft toch het land van de verbeelding – op voorwaarde natuurlijk dat die je niet naar het hoofd stijgt.

Bussum, juni 2014

Deze druk bevat aanzienlijke uitbreidingen en herschikkingen in het licht van de actualiteit. Tevens is van de gelegenheid gebruikgemaakt om een aantal fouten te verbeteren waarop aandachtige lezers mij hebben gewezen: ik ben hun zeer erkentelijk. Zelfs in twee jaar kan er in het kader van de zucht naar identiteit van alles gebeuren. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de sterk toenemende neiging het verleden te verdoezelen, te ontkennen of zelfs uit te vlakken. Daarmee berooft men zichzelf van de voornaamste aanmaakplaats voor identiteitsvorming. En dat staat dan weer haaks op dat verlangen om iets gemeenschappelijks met elkaar te hebben in groter of kleiner groepsverband. Die tweeslachtigheid komt ook naar voren in de reacties op asielzoekers. Heftig en niet zelden vulgair verzet verdwijnt zo gauw de vluchtelingen daadwerkelijk binnen de gemeenschap een plaats krijgen. Dan blijkt er ineens een overvloed aan vrijwilligers klaar te staan om een handje te helpen, de aanvankelijke bezwaarmakers niet uitgesloten. Veert dan die eeuwenoude training in de omgang met immigranten weer op? Eenvoudige antwoorden op zulke schokkende bewegingen in de gezichtsverandering van wat 'typisch Nederlands' zou zijn, bestaan niet. Maar er zijn wel aanknopingspunten in de lange tradities die het streven naar een eigen gezicht in de Lage Landen sturen. En daar gaat deze nieuwe versie over: *Moet nog steeds kunnen*.

Bussum, juni 2016

1

De onweerstaanbare zucht naar identiteit

Holland spreekt een woordje mee

Identiteit is een constructie. Om die te ontwerpen put men vooral uit het eigen verleden. Of beter gezegd, dat zet men al dan niet bewust naar zijn hand. Om jezelf beter te begrijpen en de nodige opties voor de toekomst te overwegen is de kritische omgang met dat verleden noodzakelijk. Wis je de geschiedenis uit, dan beroof je jezelf van de mogelijkheid om nog enige invloed te kunnen uitoefenen op de toekomst.

Toch vlakt men dat eigen verleden in toenemende mate uit. Het roept te veel lastige vragen op – Zwarte Piet, slavernij, antisemitisme, vrouwenonderdrukking – en geeft daardoor permanent aanstoot. Daar komt nog bij dat het volgens menigeen te saai voor woorden is. Daarvoor bestaat inmiddels de typering ‘oude meuk’, wat vooral voor oudere literatuur zou gelden. Met meer diepgang wordt bovendien vastgesteld dat de belangstelling voor het verleden veel te selectief is en te veel gestuurd wordt door eigentijdse opwinding van een laag allooi. Dat pakt dan denigrerend uit voor al het ongenoemde: wel de vernietigingskampen uit de Tweede Wereldoorlog, niet de slavernij of de massamoord op de Armeniërs. En dat werkt weer onfrisse discussies in de hand over wat erger was.

Daarom vinden velen dat we beter kunnen doen alsof een

verleden niet bestaat. Ook wordt wel gekozen voor het gladstrijken van vroeger in moderne verpakking, waarop het toneel een patent lijkt te hebben. Retrobouw en gerieflijke restauraties kunnen daarnaast het ongemak van de vroegere architectuur wegnemen, om beter aan te sluiten bij modern wooncomfort met een vleugje romantiek. En zo zingt de identiteitsvorming zich op elke schaal het verleden uit, ook al behoort de bezinning op de eigen nederzettingsgeschiedenis tot de kroonjuwelen van de menselijke soort. De onvermijdelijke zucht naar identiteit werkt immers gevoelens en processen in de hand die aanzetten tot hoger zelfbewustzijn, sterkere zelfstandigheid en meer saamhorigheid.

Jaren geleden raakte ik betrokken bij de verkiezing van de grootste Nederlander. Twee avondvullende tv-shows en een tiental op primetime uitgezonden documentaires over de genomineerden maakten onverwachte golven van emotie los. Honderdduizenden Nederlanders mengden zich in de strijd over de vraag of Rembrandt, Erasmus, Willem van Oranje dan wel Johan Cruijff of Pim Fortuyn de grootste Nederlander aller tijden moest heten. Nu was die vraag op zichzelf onzinnig: Anne Frank groter dan Antoni van Leeuwenhoek? Vincent van Gogh minder dan Michiel de Ruyter? Toch was er wel degelijk rendement. De bezinning op het verleden, de inspirerende identificatiemogelijkheden met groten op zeer uiteenlopende terreinen en de rijke verhalen rond deze helden bleken te beantwoorden aan een sterke behoefte aan nieuwe houvasten op nationaal, regionaal of ideologisch niveau.

Al die heftige emoties waren van heel diverse aard. Velen vonden het opwindend om te weten wat er achter zo'n loze naam van een straat, plein, school of rondvaartboot schuilging. Ook voelde men zich graag erfgenaam van de deug-

den die een beroemde plaats- en landgenoot belichaamde. Dat Erasmus een ooit levende Rotterdammer was geweest en niet alleen de naam van een brug, werd onmiddellijk verbonden met het lokale zelfbeeld van rusteloze ondernemingszin, durven warsheid van loze omgangsvormen: men had dat dus niet van een vreemde. Verder bleek de confrontatie met het levende erfgoed aanleiding te geven tot spontane uitingen van saamhorigheid. Bovendien lag er ook nog eens troost in al die fraaie verledens waartoe de vaderlandse bodem kennelijk had uitgenodigd: daar hoorde men dus bij. En ten slotte werd het vermogen tot relativeren bevorderd, misschien wel het voornaamste wapen tegen absolutisme en extremisme. Deze effecten wogen op tegen de onzin van die competitie. Dat was maar een middel om zeer velen te bewegen na te denken over hun verleden en de herkomst van hun eigen gedachten en gewoonten – en vooral over wat hen zou kunnen verbinden met anderen.

Identiteit kun je ook uitstallen. Vaak gebeurt dat ten behoeve van de handel of meer in het algemeen voor het aanzien in de wereld. Mondiaal is daarvoor het podium ontworpen van de Wereldtentoonstelling. Landen kunnen zich daar presenteren met fantasierijke verbeeldingen van gedroomde toekomst, waarin zij zelf een hoofdrol spelen. Of nog eens grootscheeps bevestigen wat ze als land zo onontkoombaar maakt voor het hier en nu. Vrijwel altijd is de wereldhandel de voornaamste drijfveer in het licht van futuristische technologie.

Na wat laatnegentiende-eeuwse pogingen heeft deze vertoning vanaf de twintigste eeuw om de zoveel jaar ergens in de wereld een officiële status gekregen. Nederland was er tussen 1910 en 2015 veertien keer bij; we hebben onze welvaart immers al meer dan zeven eeuwen te danken aan

internationale handel. Een enkele keer heeft Amsterdam de wereld mogen ontvangen. Blijvend in de herinnering zijn spraakmakende gebouwen, die uitgroeiden tot emblemen van stad en land: de Eiffeltoren in Parijs, het Atomium in Brussel en nog zo wat.

Nederland zocht het geregeld in de versterking van de traditionele beeldvorming – daar hadden we tenslotte ons geld mee verdiend. Graag werd nog eens beklemtoond hoezeer we een zeevarende natie waren en hoe lang we de wereldzeeën hadden beheerst. Daaraan koppelde men dan geraffineerd wat nieuwe technologie rond waterbeheer, landbouw en industrie om niet de doem van vergane glorie over zich af te roepen. Toch zie je telkens aarzeling bij het kiezen tussen de concurrentie met landen met een veel groter technologisch potentieel of het terugvallen op de vertrouwde wereldfaam in landbouw en visserij. In Brussel 1935 gooide men het geheel op dat laatste. Landbouw en veeteelt werden gepresenteerd met de klassieke hoogstanden per gewest en een enkele plaats. Twaalf schilders kregen de dringende boodschap mee herkenbare landschappen met typerende activiteiten in deze geest te ontwerpen. Het was ‘absoluut noodzakelijk’ dat de voorstellingen ‘zeer duidelijk, begrijpelijk en natuurgetrouw’ zouden worden. En aldus geschiedde.

Het resultaat bood de aanblik van een in pasteltinten verkaveld Nederland, dat in de vruchtbare greep verkeerde van een volmaakte regie door de bewoners. Zo te zien wist men daar van alles uit de grond te halen, terwijl de dieren zich kennelijk met plezier lieten bewegen tot het verstrekken van stromen melk en bergen smaakvol vlees. Dat liep dan van bloembollen, bamenteelt en akkerbouw via groente-

maar nu door daarvoor de vertrouwde symbolen te kiezen die de bezoekers kreten van herkenning moesten ontlokken. Het paviljoen toonde een prominente wandschildering vol boerenfolklore in bonte klederdracht, oud-Hollandse gevels, kerktorens, zeilschepen, hier en daar een molen en ook een fiets.

Toch kon men zich blijven afvragen of de promotie van deze overbekende beeldvorming wel voldoende opwoog tegen de geavanceerde industrialisering van de leidende landen in de wereld. Was het niet beter om de Hollandse deugden te adverteren, die al eeuwenlang garant bleken te staan voor een samenleving waarin hoge welvaart wedijverde met optimaal welbevinden? Kon Nederland niet een gidslaan zijn voor nieuwe levensvormen die meer vrede en vrijheid brachten? En had het land niet bewezen sinds de stichting van het Vredespaleis in Den Haag als waarlijk geweten van de wereld te kunnen fungeren?

Deze positie werd al uitdagend aangekondigd in Antwerpen 1930 via een letterlijke verbeelding van Nederland als baken in de vorm van een sterk vuurtorenlicht vanaf een hoge pilaar. De tekst in de bijbehorende catalogus loog er niet om: 'Deze verlichting die de paviljoens van alle andere naties in haar wentelende ommegangen telkenmale op een seconde bestraalt, is de enige toepassing van draaiend seinlicht op deze wereldtentoonstelling voor de scheepvaart. Nederland staat hierdoor 's avonds als een baken te midden van alle exposerende naties.' Vooral die laatste zin – je moet maar durven: opscheppen over moderne zeevaarttechnologie en die dan allegoriseren tot spiritueel leiderschap van de hele wereld. En dat zelfbenoemde gezag lichtte dan nog eens wekenlang aan de lopende band op, één seconde per land.

Waarschijnlijk waren kritiek, spot en satire niet van de

lucht, want in de tentoonstellingen daarna koos men ijlings weer voor de boerenfolklore en traditionele beeldvorming. Pas in Brussel 1958 werd deze lijn van de superieure mentaliteiten weer opgenomen, maar nu eerder informerend dan adverterend en zonder verwijzingen naar geambieerde wereldheerschappij. De gevreesde cartoonist Opland van *de Volkskrant* had zich laten verleiden om in zijn bekende stijl een dubbelwandige muurtekening te maken van alle stereotypen over Nederland. Daarin ontbrak elke satire of zelfspot, de vertrouwde wapens waarmee hij het thuisfront en vooral de overheid placht te provoceren. Nu ging het louter om strelende zelfbeelden en de aangename manifestaties daarvan. Zelfs de constatering dat we het dichtstbevolkte land ter wereld waren, verleende nog glans aan het hoge welbevinden – kennelijk bulkten we desondanks nog van de voorspoed. In dat licht plaatste hij ook de beteuterde kijkende ouders van een groot gezin die zich bewust tonen van het feit dat ze achter dijken moeten leven, beneden de zeespiegel. Niettemin waren we zeer vrijheidslievend, in staat om voor onszelf te zorgen, gehecht aan huis en gezin, solidair met elkaar en ontwerpers van een superieure gezondheidszorg: het sterftecijfer was hier het laagst ter wereld.

Dus toch weer gidsland, zij het dan per implicatie. Die koers werd weer opgenomen in Sevilla 1992, nu aanzienlijk luidruchtiger. De nadruk kwam te liggen op de ongekende mogelijkheden om Nederland te ervaren als testgrond voor nieuwe levensvormen en moderne ethiek. Heel behendig werd daarvoor een brug geslagen met een tot dan toe weinig gebruikt handelsmerk, de schilderkunst. Aan de hand van het thema 'landschap' zagen de bezoekers zich omringd door Rembrandt, Steen, Van Gogh en anderen, in het echt welteverstaan. Daarna werden ze in het diepe gegooid met

de verlokkingen van uitdagende levensstijlen.

Een prachtige foto van Diana Blok leek op het eerste gezicht weer gewoon het gezin aan te bevelen. Dat was ook wel zo met de zittende jonge vader met een naakte baby op schoot. Maar de aandacht raakte toch meteen gevangen door de staande moeder met een volle, blote borst uit haar keurige jurk, niet speciaal in stelling gebracht om te voeden maar wel met de suggestie van een even gul als geil welbehagen. Dat brave gezin kreeg daardoor iets absurdistisch en verwees hoe dan ook naar een spannende toekomst binnen deze hoeksteen van de samenleving. Daarvan zou de hele wereld kunnen profiteren. Een andere foto zette deze aanbevolen innovatie binnen de familiale verhoudingen voort. Een blanke jongeman omhelsde van achteren een zwarte leeftijdgenoot in een toen modieuze tuinbroek. Daarmee werden in één klap verschillende taboes geslecht rond homoseksualiteit en racisme, ook nog eens heel subtiel door met de tuinbroek tevens te verwijzen naar de traditionele dracht van slaven en zwarten in Amerika.

Heimwee als bindmiddel

Natuurlijk zijn er valkuilen bij dergelijke exercities om een gemeenschappelijke geschiedenis te claimen en daaraan identiteit te ontlenen. Heimwee en nostalgie harken een roze verleden bij elkaar, dat visies op de toekomst of zelfs simpel zelfinzicht eerder blokkeert dan bevordert. Dan blijken er tijden geweest te zijn waarin geluk nog heel gewoon was en binnen ieders handbereik lag. Zo is het echter nooit geweest en daarom hebben we het verleden maar in die zin bijgeschminkt. Volgens dat scenario leefden we tevreden

in gezinnen met duidelijke rolverdelingen tussen vader, moeder en de kinderen. Het hele gezin schaarde zich voor de Bonte Dinsdagavondtrein met een grote fles Sisi rond de radio, de kinderen alvast in pyjama en de gevulde koeken binnen handbereik (ieder één). De evenzeer bijbehorende mufheid en verstikking van die ontstellende gezinsdruk verdween bij zulke herinneringen geheel in het niet, hoezeer de naoorlogse romanciers van formaat de beklemmingen van dat gezinsleven ook wisten op te roepen – Gerard Reve met *De Avonden* van 1947 voorop.

Half bejaard Nederland liep in 2003 zwijmelend van heimwee over een Alkmaarse tentoonstelling, die onder de titel *Moeders Trots* de naoorlogse kindermode in beeld bracht. Iedereen viel elkaar bij in de bevestiging van details over het patroonknippen aan de hand van door het damesblad *Libelle* aangeleverde plattegronden, die eruitzagen als rangeerterreinen in de sterrenhemel. Daarbij bleken zelfs de akeligste herinneringen omgezet te kunnen worden in fraaie nostalgie. Zo kost het mij weinig moeite om de kwellingen van al dat gebreide goed weer voor de geest te halen. Zelfs de eerste zwembroeken waren van wol, meestal door een jichtige oma gebreid die alleen nog grove steken kon. Alles kriebelde want veel zat op de blote huid, terwijl zwemmen met zo'n broek eigenlijk onmogelijk was. In natte conditie werd zoiets namelijk loodzwaar, zodat men als kleuter al gauw met die hele gebreide ellende om de knieën uit het water kwam. Maar zulke jeugdtrauma's krijgen geen enkel bestaansrecht, heimwee is immers roze en kleurt alles naar het gewenste genoegen bij.

Is dat zelf geboetseerde heimwee als glijmiddel voor de confrontatie met het heden en de toekomst dan altijd verkeerd? Op zichzelf hoeft dat niet, zolang dergelijke oefen-